

BALÁZS JUDIT:

AZ ÁLLAM SZEREPE KEMAL ATATÜRK GAZDASÁGPOLITIKÁJÁBAN

(Kemal Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás. 1981. október 28.)

Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata, az a folyamat, mely nem terméke, hanem kiindulópontja a kapitalista termelési viszonyoknak, Európában, az európai centrumokban a 19. század elejére többé-kevésbé befejeződött. A széthullóban lévő Oszmánli birodalomban ezzel szemben, a 20. század elején, az ataturki forradalom előestéjén még el sem kezdődött.

Az Oszmánli birodalomban a keleti despota társadalmak három tradicionális osztályából, a pénzügyből, azaz a belföld kifizetéséből, a hadügyből, azaz a külföld kifizetéséből és végül a közmunkák megszervezéséből, azaz az újtermelés biztosításából csak az első kettő, a belföld és a külföld kifizetése valósult meg.

Az általános elmaradottság az Oszmánli birodalom specifikus militáris berendezkedésében rejlett, de elsősorban gazdasági természetű volt. A termelőerők relatív stagnációja a birodalom sajátos magántulajdon rendszerében gyökerezett; egy fajta földmagántulajdonban, amely a történelem folyamán különböző modifikációkon ment keresztül – a túlnyomóan monopolisztikus szultáni tulajdonból kiindulva egészen a de facto magántulajdon kialakulásáig – egy rendszer azonban, mely átalakulásának egyes fázisaiban inkább gátlóan, mint ösztönzően hatott a termelőerők fejlődésére.

A külföld kifizetése, a nagy zsákmányoló hadjáratok a Balkánon, Kiszáziában és Észak-Afrikában jelentősen gazdagították a szultáni kincseskamrát. Ugyanakkor a felső katonai réteg meggazdagodásához vezetett. A zsákmányolt kincseket azonban többnyire csak felhalmozták vagy parazita felhasználásra került. A tőke antediluviánus, azaz prekapitalista formája, a kereskedő tőke csak szórványosan alakult ki. De ez a tőke sem vált az Oszmánli birodalom körülményei között a modern ipari tőke előfutárává, hanem csak a 20. század elején – és akkor is csak szerény mértékben – hatolt be a produktív szférába.

Az Oszmánli birodalom fénykora, a kiterjedt hadjáratok ideje az európai feudalizmus idejére esik. Ennek ellenére a társadalmi fejlődés az európai

centrumokban illetve annak délkeleti perifériáján nem szinkronban zajlott le, nem ugyanolyan irányt vett. Mialatt Európában a feudális abszolútizmus megerősödött – és nem utolsó sorban ennek következtében – elkezdődött az Oszmánli birodalom hanyatlása.

Paralel zajlott le a termelőerők kibontakozása és az azzal összefüggő korai polgári társadalmi transzformáció az egyik oldalon, Európában, valamint a gazdasági stagnáció és a tradicionális társadalmi berendezkedés konzerválódása a másik oldalon, a birodalomban. Mindez a már úgysis meglévő szintkülönbség fokozódó elmélyüléséhez vezetett.

A gazdasági elmaradottság hamarosan katonai következményekkel járt. A birodalom fokozatosan veszítette el a megszerzett, vagy uralma alatt tartott területeket. Az ország meglévő vagy potenciális akkumulációs forrásaiból az egyre drágábbá váló hadviselést kellett fedezni. Így a termelő tevékenység ösztönzésének, a tőke-akkumulációnak meglehetősen szerény tere maradt.

A kapitalizmus kialakulása Európában végleg megpecsételte az Oszmánli birodalom sorsát és végérvényesen elzárta előle a hódítások útját. Ezzel kimerült az a forrás, amelyből a török gazdasági és politikai hatalom táplálkozott.

Az általános katonai vereség, amely végső soron a gazdasági elmaradottságban gyökerezett, végül is szükségszerűen ahhoz vezetett, hogy az Oszmánli birodalomban kialakult feudális jellegű társadalmi-gazdasági rendszer anélkül omlott össze, hogy a kapitalizmus életképes csíráit kitemelte volna.

Így az eredeti tőkefelhalmozás folyamata valójában csak 1923. után, az atatürki forradalom győzelme után vette kezdetét. A forradalom után megteremtődött a kapitalista felépítmény – és éppen ebben áll a forradalom egyik leglényegesebb szociál-ökonómiai sajátossága – hogy létrehozta azt az intézményes keretet, mely lehetőséget adott a kapitalista termelési viszonyok kialakulására.

Így a forradalom eltérően a klasszikus európai fejlődéstől, nem a kapitalista termelési viszonyok kialakulási folyamatának politikai befejezését jelentette, hanem ellenkezőleg: a török forradalom jelentette a kiindulópontot a kapitalista termelési viszonyok kialakulásában.

Az eredeti tőkefelhalmozás klasszikus folyamata így Törökországban lényeges modifikációkkal zajlott le. Miután az uralkodó tőkeformák túlnyomórészt prekapitalista jellegűek voltak, amely ugyan a tőke-exploataciót biztosította anélkül, hogy a kapitalista termelési viszonyokat kialakította

volna, és miután az ipari tőkévé való átalakulás az adott feudál-abszolutisztikus hatalmi és társadalmi rendszer keretei között a sajátos katonai szervezetbe beépülve nem vált lehetővé, így az eredeti tőkefelhalmozás lényeges momentumai csak sporadikusan érvényesülhettek: a meglévő termelési viszonyok lényegében elnyomordtak anélkül, hogy átalakultak volna. A közvetlen termelők megfosztása a termelési eszközöktől csak vontatottan ment végbe, mint egy hosszú, kínos elnyomordási és stagnációs folyamat, anélkül, hogy a proletariátust, mint szociális jelenséget kitermelte volna, vagy anélkül, hogy a termelőeszközöket egy modern vállalkozói réteg kezébe adta volna. Így az eredeti tőkeakkumuláció előfeltétele az eredeti expropriáció csak parciálisan és periférikusan jelentkezett, mely folyamat csak egy erőtlens és gyenge burzsoázia kialakulásához vezethetett.

A formálódás stádiumában lévő burzsoázia csak egy töredékével rendelkezett azoknak az akkumulációs forrásoknak, amelyek a kapitalizmus kialakulása idején Európában a polgárság rendelkezésére álltak. Az így létrejövő burzsoázia nem válhatott az önálló, spontán, dinamikus gazdasági fejlődés hajtóerejévé. A kapitalizmus kialakulásához, a kapitalizmus megteremtődéséhez pótlólagos erőkre, az állam beavatkozására volt szükség.

Kemál Atatürk nevéhez fűződik, s egyben Kemál Atatürk nagy történelmi érdeme az állami beavatkozás szükségességének felismerése.

A török nép nagy fia és vezére emlékének adózunk ma azzal, hogy felidézzük azt a koncepciót, mely az ország gyors és sokoldalú felvirágoztatását hivatott megvalósítani. Egy koncepció, mely a társadalom és a gazdaság számos szféráját fogta át, a török realitásokra épült, és amely kemalizmus néven vonult be a történelembe.

A jól ismert kemali elvek, a republikánizmus, a nacionalizmus, a laicizmus, a népiesség, a forradalmiság lényegében nemzeti demokratikus követelményeket tükröznek. A gazdaságpolitikában az etatizmus érvényesült, egy fajta gazdasági koncepció, melyet a self reliance, a relatív autarkias fejlődésre való törekvés, a saját erőforrások kihasználása jellemez.

Kemál Atatürk gazdaságpolitikájának központi célját az ország iparorientációjú fejlesztésében jelölte meg. Példaképpént a nyugati, civilizált gazdasági fejlődés állt előtte. De ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a török viszonyok nem alkalmasak a nyugati modell egyszerű adaptálására, így egy sajátos török rendszer megteremtésén fáradozott, amely a hazai viszonyokra alkalmazható és adequat fejlődést biztosít.

A gazdasági koncepció lényegében az alábbi pontokra koncentráldott:

- a külföldi tőke pozíciójának gyengítése,
- a mezőgazdaság mechanizálása,
- védővámrendszer felállítása,
- infrastruktúra kifejlesztése,
- a külkereskedelem állami ellenőrzése,
- és végül az állami beruházások rendszerének kiépítése ott, ahol a magánkezdeményezés nem bizonyul elég hathatósnak.

Az izmiri közgazdasági kongresszus 1927-ben iparfejlesztési törvényt dolgozott ki. Ennek értelmében a kialakulóban lévő nemzeti burzsoázia a támogatások széles skálájában részesült. A támogatás kiterjedt az adómenteségtől kezdve egészen a földjuttatásig és célja az akkumulációs folyamatok meggyorsítása, a magánkezdeményezés ösztönzése volt. Így az állam már az eredeti tőkefelhalmozás kezdeti szakaszában is jelentős szerepet kapott.

Az állami támogatási politika pénzügyi forrásait elsősorban a kormány bevételei képezték. A direkt adók egy részét, az asart ugyan eltörölték és ez a parasztságot jelentős terhektől szabadította meg, az indirekt adók azonban továbbra is ezt a réteget, valamint a városi szegénységet sújtották. További állami bevételi forrást és így akkumulációs forrást jelentett a nyersanyagok és a munkabérek valamint az ennél lényegesen magasabban megállapított áru késztermékek árai közti differencia.

Hogy képet kapjunk az állami szektor beruházásainak nagyságrendjéről, álljon itt néhány adat: 1924-ben az állami beruházások az államháztartás nem egész 14%-át tették ki, míg ez a szám 1927-re már 22%-ra emelkedett, a budget megduplázódása mellett. Az állami beruházások széles skálája kiterjedt üzemek, gyárak létesítésére, középületekre, komplementerberuházásokra.

A kormány közvetlen iparfejlesztési tevékenységén kívül indirekt is hozzájárult az iparfejlesztéshez. Hitelintézeteket létesített, melynek célja a magánkezdeményezés ösztönzése, a magánkezdeményezés tőkeigényének kielégítése volt. Így született meg az Is Bankasi, a Sanayi ve Maadi Bankasi.

A közvetett és közvetlen iparfejlesztés első eredményei hamarosan megmutatkoztak. A 20-as évek végére már 1473 üzem működött, mely valamilyen formában részesült az állam támogatásában ill. állami támogatással jött létre. 1923 előtt ezekből az üzemekből még csak 342 működött. Az egy főre eső nemzeti jövedelem az 1923–29-ig terjedő időszakban 119%-ra növekedett.

A kedvezőnek mutakozó eredmények ellenére a gazdasági fejlődés üteme nem felelt meg a várakozásoknak. Az iparfejlesztési törvény nem bi-

zonyult elég hatásosnak. A magánkezdeményezés továbbra is erőtlen, és a magánipar nem lépte túl a háziipar jellegű, kis volumenű termelés kereteit. Csak ott és azokon a területeken teremtdött meg a nagyipari termelés, ahol azt állami beruházásból fedezték.

Az e periódusból nyert tapasztalatok a gazdaságpolitikai koncepció átértékelését, egy új orientációt vontak maguk után. Az átértékelt koncepció még masszívabb állami beavatkozást tűzött ki célul: tiszta etatizmus néven vált ismertté.

Mit jelentett az etatizmus elméletben és gyakorlatban?

Mindenekelőtt teljes nacionalizálást, az iparfejlesztés további ösztönzését, az állami szektor létrehozását, valamint a fizetési mérleg egyensúlyára vonatkozó intézkedések összességét.

Az állami beavatkozás a legpregnansabban az állami szektor „tervszerű” megteremtésében nyilvánult meg.

Ez a fajta tervezés természetesen nem azonosítható a szocialista országokban kialakult tervezési rendszerrel. Sokkal inkább egy gazdasági programnak felel meg, a magántőke számára indikatív, az állami szektor számára imperatív jelleggel.

Az első ötéves terv teljes iparágak megteremtését célozta. Így a vegyipar, üveg és porcelán, a montanipar, papíripar, cement és cukor és végül nem utolsósorban a később igen nagy jelentőségű textilipar létesítése szerepelt a tervekben.

A textilipar kiemelt jelentőségét húzza alá az a tény, hogy az ipari beruházások 50%-át fordították a textilipar kiépítésére. Így a textilipar termelése a 30-as évek végére elérte a 20-as években importált textil-volumen dupláját. A célkitűzések között szerepelt több, mint 100 ipari üzem létesítése. Így ezt a periódust nem csak a könnyűipar, hanem a nehézipar nagy arányú fejlesztése is fémjelzte. Ekkor létesült a híres Karabük-Zonguldak nehézipari kombinát.

A tervezés rendszere alapvetően polgári jelleget mutatott. Ennek ellenére egy sor olyan elemet tartalmazott, amely messzemenően pozitívan értékelhető. Így a nehézipar-orientációjú iparfejlesztés, a regionális kiegyensúlyozott fejlesztésre való törekvés, az infrastruktúra kiépítése, az import-szubsztitúció-orientált iparosítás, a beruházási javak importja és még sorolhatnánk a gazdasági koncepció azon tényezőit, melyek az ország iparának globális és relatív önálló fejlődését szolgálták.

Az államilag irányított „eredeti tőkefelhalmozás” révén az ország a nyugati civilizált kapitalizmus felé vezető útra lépett. Az állami szektor lét-

rehozásával alig 15 év alatt már igen jelentős gazdasági eredményeket tudott felmutatni.

Ha összehasonlítjuk azokat az eredményeket, melyek az Atatürk-i, relatív rövid periódus alatt születtek, azzal a gondoktól sújtott gazdasági helyzettel, mellyel a jelenlegi Törökország konfrontálódik, azonnal felvetődik a kérdés, hol vannak azok a pontok, amelyeken a nagyszabású koncepció hajótörést szenvedett. Mire vezethető vissza az a tény, hogy az államilag irányított eredeti tőkefelhalmozás nem eredményezett egy olyan gazdasági-társadalmi transzformációt, mely a dinamikus továbbfejlődést spontán biztosítani tudta volna?

Úgy érzem, meghaladná az előadás kereteit, ha az atatürki periódus óta eltelt gazdasági fejlődés minden szakaszát elemezni kívánnánk. Így csak néhány releváns kérdésre szeretnék szorítkozni.

A török polgári forradalom 100–150 évvel később zajlott le, mint általában a polgári forradalmak Európában. Így lefolyása és eredményei is lényeges eltérést mutatnak a klasszikus polgári forradalmakhoz képest.

A forradalom sajátos arculata elsősorban nem az általános polgári célkitűzésekben rejlett, hanem sokkal inkább abban a társadalmi struktúrában gyökerezett, mely nem tette lehetővé, hogy a forradalom élére a nemzeti burzsoázia álljon. A nemzeti burzsoázia gyengeségéből adódóan a forradalomban a vezető szerep a hadsereg és az értelmiség által alkotott koalíciónak jutott.

A hadsereg és az értelmiség már a hosszú modernizálódási folyamat szószólója és vezetője volt. Koalíciójukat az antiimperialista elkötelezettség hívta életre és ilyen minőségben széles tömegbázisra számíthattak: a nagyhatalmak elleni harc ilyen körülmények között átnöhetett polgári forradalomba. A társadalom osztálystruktúrája és a forradalom célkitűzései – a fejlett kapitalista társadalom megteremtése – közötti divergencia azonban gátat szabott a teljes és visszavonhatatlan társadalmi-gazdasági transzformációnak: a forradalom a nemzeti demokratikus követelményeknek is csak részben tett eleget. A török forradalom partikuláris jellege folytán kialakulóban lévő kapitalizmus a klasszikus fejlődéstől lényegesen eltérő utat járt be.

A feudális maradványok konzerválódása Törökországban azt eredményezte, hogy a termelési viszonyok a mezőgazdaságban szinte érintetlenül maradtak. Holott éppen ez a szektor biztosította volna az eredeti tőkefelhalmozáshoz ill. az iparosításhoz szükséges eszközöket. Nem azért, mert ez a szektor olyan erős volt, hanem azért, mert a gazdaságnak nem volt egyet-

len olyan szektora sem, amelyik ezt a feladatot elláthatta volna, és az ipar számára akkumulációs forrásként szerepelhetett volna.

A fejlesztési tervekben az agrárszektor csak marginális jelentőséget kapott. A feudális kizsákmányolási rendszer fennmaradása következtében azonban a gazdasági termelés stagnált és így indirekt gátolta az ipari fejlődést.

Maga az ipari fejlődés pedig lényegében a műszakilag magas színvonalú nagyberendezések importjára szorítkozott. Így a rendelkezésre álló devizakészletek abszolút határt szabtak az ipari beruházásoknak.

A tőke-igényes beruházásokat nem egészítették ki a műszakilag ugyan kevésbé bonyolult, de hazai termelésből származó beruházások, melyek nem terhelik a fizetési mérleget, de ugyanakkor a mezőgazdaság mechanizálását segítik elő. Nem hatott ez a fejlődés ösztönzően az ipar, mezőgazdaság és a kézműipar közötti munkamegosztás elmélyítésére. Ilyen módon nem született meg a lokális ipar, és maga az iparosítás folyamata nem bocsájtott ki olyan impulzusokat magából, melyek a mezőgazdaságban uralkodó termelési viszonyok transzformálódását segítették volna elő. Az iparosítás nélkül zajlott le, hogy integrálta volna a többi szektort.

Az iparosítás az importszubsztitúciót célozta. Hiányzott azonban beölle a belső dinamizmus, nem asszimilálta magába az ipari forradalom racionális elveit, mely a linkeage effect kiváltásával kiterjesztette volna hatását a prekapitalista szektorra. Így hiányzott az importszubsztitucionáló iparosításból az a minőségi ugrás, mely átvezetett volna egy magasabb, irreverzibilis fázisba. Ellenkezőleg: a nagyipari modern termelés és a kézműipar jellegű termelés közti divergencia egyre szélesült. Az iparosítási koncepció nem töltötte be a feladatát, nem vezetett általános gazdasági-társadalmi konzekvenciákhoz, és a két világháború közti periódusban nem vezette át az országot a kapitalista fejlődés magasabb fázisába.

Az etatizmus talaján, a klasszikus tőkekoncentráció és a felülről irányított tőkekoncentráció eredményeképpen, a modernizálódó társadalmi bázison életrekelt egy fiatal, feltörekvő burzsoázia. Egy burzsoá réteg, mely azonban a régi feudális réteg kiváltságaival rendelkezett. Ez a polgárság ugyanakkor kevés közösséget mutat a klasszikus kapitalizmus idején feltörekvő haladó burzsoá réteggel. Annál is inkább, miután az állam a török burzsoázia számára születésétől kezdve olyan profitot biztosított, mely a tőkés országok monopolprofitjához hasonló. Az állam a kezdettől fogva magára vállalta a komplementer beruházásokat, valamint azokat a beruházásokat, melyek a magántőke számára tőkeigényesnek, vagy kockázatosnak bizonyultak. A magántőke a nyereséget ígérő, kis tőkeigényű könnyűipar-

ban telepedett le, és megerősödése után is élvezte az állam támogatását. Azt a támogatást, mely állandó szubvenciónak felel meg, azaz az állami tőke „felértékelését” jelentette.

Az állami szektor determináló szerepe egyértelmű. De ugyanilyen egyértelműen szállt síkra az állam a vállalkozói réteg megteremtése érdekében. Ilyen értelemben az állam a tőkeakkumulációt, a vállalkozói réteg kialakulását, lényegében a magánkapitalista termelési viszonyok kialakulását és megszilárdulását segítette elő.

A Kemál Atatürk által meghirdetett gazdaságpolitika a gazdasági felemelkedést célozta. Az etatizmus azonban sajátos formában vált egy fejlett formáció előfutárává. A megerősödő burzsoázia egyre inkább a maga szolgálatába állította a gazdasági mechanizmust. A tőke demokratikus szárnya fokozatosan háttérbe szorult, és elvesztette pozícióit a politikai vezetésben is. Mindez ahhoz vezetett, hogy a továbbfejlődés alternatívája jobboldali irányt vett, az autark kapitalizmust a perifériális kapitalizmus váltotta fel, annak minden társadalmi és gazdasági konzekvenciájával együtt.